

МОНГОЛЧУУДЫН ЦАГААН ӨНГӨӨР НЭРЛЭСЭН ГАЗАР НУТГИЙН НЭРИЙН ТУХАЙД

П.Энхжаргал*

Түлхүүр үг: цагаан өнгө, газар нутгийн нэр, нэрлэх ёс, бэлгэдэл утга, соёлын утга

Монголчуудын өнгийг таньж, түүгээр бэлгэдэж, нэрлэж ирсэн эртний уламжлал нь уул ус, газар орон, байгалийн биетийг нэрлэж ирсэн байдалд нь тусгалаа олсон байдаг.

Аливаа нэгэн өнгөний нэр байна гэдэг бол тухайн хэлээр ярилцагч ард түмэн, тэрхүү өнгийг танин мэдэрсний үр дүн агаад эд өлгийн зүйл, мал амьтныг тухайн өнгөөр тодотгон нэрлэх амьдралын шаардлага байна гэсэн үг юм. Монгол хэлэнд малын зүс заасан үг хэллэг их байдаг нь нүүдлийн мал аж ахуй эрхлэх амьдралын шаардлагаас улбаатай бөгөөд малыг зүслэх өнгө зүсний нарийн тогтолцоог бий болгожээ. Тухайлбал, Ч.Батсүрэн “Малын зүс заасан үгсийн тухай” өгүүлэлдээ монгол хэлний малын зүс заасан үгсийн онцлог нь зөвхөн малд хэрэглэдэг үг хэллэг байхын хамт эдгээр нь бусад өнгөтэй дүйхгүй болохыг, мөн малын бие байдлын онцлог, үс ноосны онцлог, үр төл өсөх үржих онцлог, зан ааш, явдал хөдөлгөөнөөр тодотгон малаа зүслэдэг болохыг тодорхойлжээ.

Өнгө зүс заасан үгийн монгол газар нутгийн нэрэн дэх өнгө зүс заасан үгсийн утга, хэлбэрийн талаар судалсан бүтээл төдийлөн их биш ч газар нутгийн нэрийн онолын судалгаанд өнгө зүс заасан үгсийн талаар дурьдсан байдаг. Үүнд: Өнгөний нэр бүхий газар нутгийн нэрийг Ч.Догсүрэн газрын тогтоц, байдалтай холбоотой нэр, “өнгө зүсэнд нь таацуулан өгсөн нэр”-ийн бүлэгт багтаасан бөгөөд ийм нэр ихэвчлэн тэмдэг нэрээс бүтнэ гэж үзсэн бол О.Сүхбаатар өнгө зүс заасан нэрийг “танин мэдэхүйтэй холбогдож үүссэн нэр”-ийн хэсэгт оруулж, Тарлан хайрхан, Ухаа овоо, Бор-Өндөр, Цагаан уул, Халиун хөндий, Цэгээн нуур, Орог нуур, Хүрэн хайрхан, Бүгий цав гэх мэт жишээг дурьдсан байна. Энэ ангилалаас газар нутгийн нэрэн дэх өнгө зүс заасан үгс нь өнгийг болоод өнгөөр илрэх бэлгэдэл болон соёлын утгыг ч илэрхийлэх боломжтой болох нь харагдаж байна. Мөн Л.Балдан “Монголын нууц товчоо”-нд гардаг өнгө заасан үгэнд ажиглалт хийж, ногоон өнгө байхгүй байгаа нь дорно дахинд зарим ургамал, байгаль, эд юмсыг махбодийн өнгөөр нэрлэдэг байсан уламжлалтай холбоотой гэсэн таамаглал дэвшүүлсэн байдаг. Тэрээр газар нутгийн нэрэн дэх өнгө зүс заасан үгийг тухайлан судлаагүй хэдий ч “НТ-д гардаг уул ус нь: улаан, хар, хөх, шар. Hula'an burqad /170/, Qara se'ül /159/, Kõ kõ na'ur /89/, Šira ke'er/252/” [3:5] болохыг тэмдэглэсэн байна.

Э.Равдан “Ертөнцийн юм үзэгдлийг тухайн ард түмэн ямар цэг өнцгөөс хүлээн авснаас нь шалтгаалсан өвөрмөц дүрүүд ертөнцийн үндэсний зураглалыг бүрдүүлдэг ажээ. Юм үзэгдлийн шинж, төлөв, зориулалт, өнгө, хэлбэр дүрс, зэргээс ард түмэн бүр өөр өөрийн сонголт хийж, тэрхүү юм, үзэгдлийг нэрлэдэг нь маргаангүй. Монгол орны газар нутгийн мянган нэр тутамд

*Монгол Улсын Их Сургууль

ойролцоогоор 20 орчим хувьд нь “цагаан”, “бор”, “хар” гэх мэт хүртээл нэр ордог” [7:200] гэсэн нь өнгөөр илэрхийлсэн газар нутгийн нэрийн утга хэлбэрийн судалгаа хийх шаардлага буйг харуулж байна. Түрэг судлаач Молчанова О.Т. Уулын алтайн хязгаарын газар нутгийн нэрийн 14 орчим хувийг өнгө заасан нэр эзэлдэг агаад хар, цагаан, шар, хөх, улаан зэрэг өнгө өндөр давтамжтай ордог болохыг дурьджээ. Цагаан өнгийг заах “ак” нь гол усны нэрэнд цагаан, сүүн цагаан, бүрсгэр цагаан, бохир цагаан, мөсөн, урсгал гэх зэрэг утга илэрхийлдэг. Тухайлбал, Аксу “цагаан гол” нь Казакстан, Киргизэд цас мөсний усаар тэжээгддэг гол, Узбек, Азарбайджанд цэнгэг ус гэсэн утгыг, уулын тухайт нэрэнд “ак”-цагаан нь цагаан, цасан, мөнх цас, нүцгэн, модгүй, цэвэр гэх зэрэг утгыг илэрхийлдэг гэж дурьджээ.[6,38]

Энэ судалгаанд монгол газар нутгийн нэрэн дэх цагаан өнгөний нэрийн илэрхийлэх утгыг газар нутгийн нэрийн домгийн хүрээнд шинжилж монголчуудын газар нутгаа өнгөөр нэрлэх ёс, уламжлалыг тодруулахыг оролдов.

Юуны өмнө монгол газар нутгийн нэрэнд ямар өнгө зүс заасан үг хэдий хэр давтамжтай ордог болохыг “Монгол газар нутгийн нэрийн зүйлчилсэн толь”-ийн баримтанд тулгуурлан үзэхэд цагаан 8589 удаа, улаан, улааны 8412 /389/, хар 7638, хөх 4544, хүрэн, хүрэнгийн 2911 /76/, бор 2513, эрээн, эрээний 757 /212/, алаг 720, ногоон, ногооны 698 /18/, буурал 317, ягаан 288, шарга, шаргын 306 /77/, бараан 175, халтар 140, харлаг 25, цэнхэрийн 22, гэгээн 16, гялааны 15 тус тус тохиолдож байна. Өнгө зүс заасан нэрийн монгол газар нутгийн нэрэнд орох давтамж хамгийн өндөр байгааг харж болно.

Ингээд монгол хэлний “цагаан” үгийн утга, хэрэглээг, толь бичгийн хүрээнд тодруулахын зэрэгцээ түүний бэлгэдэл утга, үндэсний соёлын утгыг судлаачдын бүтээлд тулгуурлан авч үзье.

Монгол хэлний тайлбар толь дахь “цагаан” үгийн утгыг шүүн үзвэл “1) харын эсрэг өнгө, цас шиг өнгө 2) Бартаа саадгүй, амар хялбар 3) Ариун, үнэнч, шударга сайхан сэтгэл 4) Тэнгэрийн эшийн арван өнгийн долдугаар 5) Билгийн улирлын нэгдүгээр сар 6) Махгүй идээ, хоол [1:2874-2877] гэх зэргээр тодорхойлсон байна. Харин цагаан гэдэг үгийн гарал нь “гарваль зүйн хувьд ча-йи-ку, чэ-йи-кү, са-йи-р, гараль зүйн хувьд ча-га-н, ча-йи-бу-р, чэ-гэ-н, чэ-кэ-р, гармал зүйн хувьд ча-га-н(хөнгөн хялбар), ча-йи-л-га-н, гарал зүйн хувьд ча-га-н(чэ-гэ-н) ча-га(цагаа-үр) ажээ [2:10]. Цагаан өнгөний бэлгэдэл утгыг профессор С. Дулам “Монголчуудын уламжлалт байгалийн шүтлэг, гүн ухааны ёсоор бол өнгийн бэлгэдлийн хамгийн анхдагч эсрэгцэл нь гэгээ харанхуй, гэрэл сүүдрээс иш үндэстэй хар цагаан хоёр өнгө юм. Цагаан өнгө нь нарны гэрэл, гэгээн цагаан өдрийн дохио болж дүрслэгдээд, эртний хүмүүсийн байгалийн шүтлэг, үзэл бодлоос аяндаа үүсч гарсан болохыг, тэр нь чинагшид хүн зоноос үл нууцлах, ил тодорхой, цэвэр ариун, сайн сайхан үйлс хэргийн ёгтолмол болж, дохио утга нь гүнзгийрэн даамжирсан болно. [5:4] хэмээн үзсэн байна. Г.Элдэв-Очир “Монгол хэлний цагаан өнгө илэрхийлсэн үгийн үндэсний соёлын утгад хийсэн ажиглалт”-даа цагаан өнгө нь цэвэр ариун, сайн сайхан, сүү цагаан идээ, хаврын баяр, элбэг баян, хувьсгалын эсрэг, магтаал сайшаал, эрхэм дээд язгууртан, эрх мэдэл зэрэг үндэсний соёлын утга илэрхийлж буйг тогтоосон байна.

Монгол газар нутгийн нэрийн мянган домгийн чуулганд “Цагаан булан, Цагаан гол, Цагаан нуур, Цагаан олом, Цагаан даваа, Цагаан толгой, Цагаан уул, Цагаан хайрхан, Цагаан дэглий уул, Цагаан зандантай уул, Цагаан ламын даваа, Цагаан үнээт уул, Цагаан морьт уул, Цагаан хайрхан уул, Цагаан зээрийн хөтөл, Цагаан чулуут бэл, Цагаан чулуут гүвээ, Цагаан чулуут толгой, Цагаан голын рашаан, *Цагаан хөндийн рашаан, Цагаан толгойн булаг*, Цагаан гүүний уяа, *Цагаан тэмээгийн говь, Цагаан нохойт дош*, Цагаан ядамын агуй, *Цагаан ханагийн агуй*,

Цагаан булагийн гулгуур, *Цагаан бургасны шивээтийн хад*, Авга цагаан уул, Адагийн цагаан нуруу, Байтын цагаан хад, Баян цагаан газар, Баян цагаан нуур, Баян цагаан уул, Баян цагаан уул, Баян цагаан хайрхан уул, Баян цагаан ээж, Бөх цагаан хад, Вангийн цагаан уул, Гангын цагаан овоо, Нохойн цагаан овоо, Ганц цагаан хулсан мод, Гэрэлт цагаан хуварга, Сартагтайн цагаан чулуу, Нохойн цагаан овооны тал, Сөдөтийн цагаан чулууны бичээс, Сэгс цагаан богд, Тойнын цагаан булш, Тугчийн цагаан толгой, Дай цагаан нуур, Дээд цагаан нуур, Уянгын цагаан нуур, Хагийн цагаан нуур, Харийн цагаан нуур, Хунтайжийн цагаан нуур, Цэнгэл цагаан нуур, Ширээ чулуут цагаан нуур, Хөндийн цагаан овоо, Ширээтийн цагаан овоо” зэрэг давхардсан тоогоор 60 гаруй нэр багтсан байна. Дээр өгүүлсэн цагаан өнгөний үндсэн утга, бэлгэдлийн утга, үндэсний соёлын утга эдгээр нэрэнд хэрхэн нөлөөлж буйг шинжилж, утгыг нарийвчлан авч үзвэл доорхи онцлогууд ажиглагдлаа. Үүнд:

1. Өнгөөр нэрлэсэн

- Цагаарч, цайрч харагдах байдлаар нэрлэсэн.

Хөвсгөлийн Цагааннуур сумын нутаг “Дархадын хотгорт Дээд цагаан нуур, Доод цагаан нуур гэсэн хоёр нуур бий. Их усан сан нь цагаан өнгөтэй харагдах тул “Цагаан” гээд газрын байрлалаар нь Дээд, Доод гэжээ.” [9,593] Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын нутагт Аксу буюу Цагаан гол гэж бий, тэр гол айраг шиг цагаан өнгөтэй харагддаг тул ийнхүү нэрлэсэн бөгөөд түүний эхэнд байдаг рашааныг Цагаан голын рашаан гэдэг байна. Говь-Алтайн Баян-Уул сумын нутагт байх өндөр цайвар өнгийн уулыг Цагаан хайрхан гэдэг байна.

- Тухайн газарт байгаа цагаан өнгөт биетээр нэрлэсэн

Баян хонгор аймгийн Бөхийн цагаан хад, Өвөрхангайн Хайрхан дулаан сумын Байт цагаан хад, Увс аймгийн Наранбулаг сумын нутагт байх Наран сарвах уулын бэл үхрийн чинээ цагаан чулуутай тул Цагаан чулуут бэл, Архангайн Жаргалант сумын Цагаан чулуут толгой, Өмнөговийн Ханбогд сумын нутагт байх бөгөөд цагаан өнгийн дэвсгэр талбайтай дээр хоёр жижиг цагаан овоотой Цагаан хайрхан уул зэрэг байна.

2. Бартаагүй, төвөггүй, саадгүй гэсэн утгаар нэрлэсэн.

Цагаан олом Завхан голын гарам, дугуйран гарсан олом хэлбэртэй тул олом хэмээн гарамгүй газраар гарам гаргаж бартаа саадыг арилгасан тул цагаан гэж нэрлэсэн. Мөн Ч.Догсүрэн “Орчин цагийн монгол хэл дэх уулын тухайт нэр томъёо” өгүүлэлдээ цагаан даваа гэдэг нэрийн “цагаан” гэдэг нь бартаагүй гэсэн санаа бүхий үг гэж тайлбарласан байна.

3. Бэлгэдэж нэрлэсэн

- Сайн сайхан, баян тансагийг бэлгэдсэн

Төв аймгийн Эрдэнэсант суман дахь Цагаан толгой цагаан зааны дэлэн шинжтэй, Архангайн Өндөр-Уул сумын Баян цагаан нуур бор өнгийн сарлагийн бухтай холбоотой, Говь-Алтайн Төгрөг сумын хойно байх хэвтэж буй арслангийн төрхтэй Цагаан хайрхан уул гэх зэрэг.

- Цагаан өнгөөр эерүүлж нэрлэсэн

Өвөрхангай аймгийн Уянга сумын нутагт байх нэгэн голын дэргэд тулаан болж, голын ус улаанаар эргэлдэж байсан тул нутгийн ардууд цагаан сүү дусаан Цагаан гол хэмээн нэрлэсэн домогтой ажээ. Түүнчлэн бартаа ихтэй уул давааг эерүүлэн цагаан даваа гэх зэргээр нэрлэдэг байхыг үгүйсгэх аргагүй.

4. Хүндэтгэж нэрлэсэн

Ихэвчлэн гол усны нэрэнд тухайн гол усыг хүндэтгэсэн сэтгэлээ шингээн нэрлэсэн тохиолдол цөөнгүй байна. Баянхонгор аймгийн нутагт байх Байдрагийн голыг хүндэтгэн Баян цагаан ээж,

Хөвсгөл нуурийн эртний нэр болох Цэнгэл цагаан нуур гэх зэрэг байна.

Хэдийгээр энэ судалгаанд нэрийн хэлбэр бүтцийг тухайлан авч үзээгүй ч өнгө заасан газар нутгийн нэрэнд бүтцийн хувьд зарим нэгэн онцлог ажиглагдсныг дурьдах ёстой болов уу. Тухайлбал, “N+цагаан+дэвсгэр нэр” бүтэц бүхий нэр нь “цагаан + дэвсгэр нэр” газрын ойр хавьд нь амьдардаг байсан түүхэн хүнтэй холбоотой байх элбэг байна. Дорнод аймгийн Халх гол сумын нутагт байх Вангийн цагаан уул, Архангай аймгийн Хотонт сумын нутагт байх Дай цагаан нуур, Увс аймгийн Өндөрхангай сумын нутагт байх Тугчийн цагаан толгой, Сүхбаатар аймгийн Эрдэнэцагаан сумын нутагт байх Ширээтийн баян цагаан овоо, Булган аймгийн Бүрэгхангай сумын нутагт байх Хунтайжийн цагаан нуур зэргийг дурьдаж болно. Өөрөөр хэлбэл уг газар нутгийн нэрэнд хожим нь тухайн газар амьдарч байсан түүхэн хүний хийсэн сайн үйл, зэргээс улбаалан тэр хүний нэрийг нэмж оруулсан бололтой.

Харин “цагаан+N+дэвсгэр нэр” хэлбэр нь ихэвчлэн тухайн газар нутагт байсан Цагаан нэртэй хүнтэй, эсвэл цагаан зүсний малтай холбоотой нэрлэсэн байдал ажиглагдаж байна.

Архангай аймагт байх Цагаан даваа-Цагаан ламын даваа-ны энгэрт Цагаан гэх лам хүн амьдарч даваагаар нааш, цааш зорчих хүмүүст зориулан ном уншдаг байснаас ийн нэрлэсэн ба он цагийн эрхэнд ламын гэдэг нь гээгдсэн байна. Ховд аймгийн Зэрэг сумын нутагт байх Өлийн Ташлай гэдэг газар Цагаан-Ядамын агуй гэж байна. Цагаан-Ядам гэх сайн эр нуугдан байсан тул ийн нэрлэсэн гэж домогт өгүүлжээ. Говь-Алтай аймгийн Алтай сумын нутагт байх Элэгний эхийн орчимд тахьтай нийлсэн цагаан морийг анчид ан хийхэд саад болоод байсан тул хороож, хожим нь толгойг нь уулын оройд залснаас Цагаан морьт уул гэсэн нэртэй болсон байна.

Хэдийгээр домгоор тайлсан нэрийн гарлын толинд багтсан цөөн үгний хүрээнд хийсэн судалгаа боловч “цагаан” өнгө заасан үг нь өнгөний үндсэн утгаас гадна бэлгэдлийн, хүндэтгэсэн, эерүүлсэн, бартаа саадгүй гэсэн утгыг илэрхийлж байгаа нь ажиглагдав. Монголчуудын газар нутгаа өнгө зүс заасан үгээр нэрлэх нь зөвхөн харагдах байдал өнгө зүсэнд нь тулгуурлаагүй агаад бэлгэдэж, эерүүлж, утга шилжүүлж нэрлэж болдог гэж үзэж болохоор байна.

Resume

In this article were analyzed semantic types of place names with colours related to the legends and was defined tradition of naming by colour.

НОМЗҮЙ

1. Монгол Улсын Шинжлэх Ухааны Академи “Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь”,УБ, 2008
2. Базаррагчаа М., “Монголчууд юмын өнгө зүсийг хэрхэн нэрлэж сурсан бэ?” МУИС-ийн эрдэм шинжилгээний бичиг, боть 9(126)8-21
3. Балдан Л., “Өнгө заасан нэгэн үгийн эрэл, таамаглал /НТ-ны эх хэрэглэгдэхүүн дээр/”, МНТ-ы 750 жилийн ойд зориулсан олон улсын бага хурал, УБ,2000
4. Догсүрэн Ч., “Орчин цагийн монгол хэлэн дэх уулын тухайт нэр томъёо” Хэл зохиол 16 боть, 92-97, 1987
5. Дулам С., “Монгол бэлгэдэл зүй 2 өнгийн бэлгэдэл зүй, зүг чигийн бэлгэдэл зүй”, УБ, 2007
6. Молчанова О.Т., “Прилагательные семантических полей «черный цвет» и «белый цвет» в ономастиконе Алтайцев”, Советская тюркология №3, 31-42, Баку,1985
7. Равдан Э., “Монгол газар нутгийн нэрийн хэлбэр-утгазүйн судалгаа”, УБ,2004
8. Равдан Э., “Орчин цагийн хэл шинжлэл”, УБ, 2005
9. Равдан Э., “Монгол газар нутгийн нэрийн мянган домгийн чуулган”,УБ, 2012
10. Элдэв-Очир Г., “Монгол хэлний цагаан өнгө илэрхийлсэн үгийн үндэсний соёлын утгад хийсэн ажиглалт”, Оюуны хэлхээ олон улсын эрдэм шинжилгээний бичиг боть 2(04), УБ, 2009